

نقد و بررسی و معرفی کتابها

رأس مال النديم

اثری ناشناخته در تاریخ غزنویان

سید علی آل داود^۱

چکیده: مطلب حاضر، حاوی اطلاعاتی درباره یکی از کتابهای ناشناخته از ابوالعباس احمد بن علی مشهور به ابن بابیه کاشانی از ادیبان سده پنجم است. ابن بابیه، اطلاعات اساسی خود را از بخشهای گمشده تاریخ بیهقی برگرفته است و دانستنیهای ارزنده ادبی و تاریخی از تاریخ غزنویان ارائه کرده است. از رأس مال النديم که از منابع درجه اول عصر غزنویان به شمار می‌رود چند نسخه خطی وجود دارد اما تاکنون چاپ نشده است.

رأس مال النديم اثری ادبی و تاریخی و حاوی اطلاعات گرانبها و ارزشمندی است که بسیاری از آنها را در منابع مهم نمی‌توان یافت. مؤلف آن ابوالعباس احمد بن علی مشهور به ابن بابیه یا ابن بابای قاشانی از ادیبان و دانشمندان اواخر سده پنجم ق / یازدهم م. این کتاب را همانند کتب اندرنامه‌ها مملو از حکایات تاریخی، قصه‌ها و مطالب گوناگون فراهم کرده است. این گونه آثار، خاص ندیمان درباری تألیف می‌گردیده که از آنها برای سرگرم کردن شاهان و شاهزادگان بهره می‌برده‌اند. حوادث ذکر شده در این کتاب بطور کلی از پیامبر اسلام شروع شده و تا اواخر عصر غزنویان را در بر گرفته است. مؤلف وعده داده است که کتاب مهمی در زمینه تاریخ

۱. پژوهشگر بنیاد دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

سلجوقیان نیز تألیف نماید، اما اثری از آن در دست نیست. بخش آخر کتاب به حوادث دوران غزنویان اختصاص دارد. نویسنده در این بخش، از مجلّدات گمشده تاریخ بیهقی استفاده برده و وقایع را تا زمان جلوس سلطان مسعود سوم (فرزند سلطان ابراهیم غزنوی) ادامه داده است بویژه درباره بحرانهای دهه ۴۴۰ ق / ۱۰۴۸ م که شورشهایی به رهبری طغرل، یکی از غلامان ترک ایجاد شده بود، اطلاعات گسترده‌ای به دست داده است. بدین خاطر، بخش پایانی کتاب او مهمترین منبع موجود برای اواخر دوره غزنویهاست. باسورث در نگارش تاریخ غزنویان از آن سود برده و آن را از جمله منابع برجسته اثر خود دانسته است.

ابن بابیه این کتاب را برای امیر رئیس سعدالملک ابوالفتح محمد بن بهرام علی نوشته است. امیر یاد شده فعلاً شناخته نشده و ممکن است از امرای دولت سلجوقیان بوده باشد. مؤلف، کار تألیف آن را در رمضان ۵۰۱ ق / آوریل ۱۱۰۸ م. آغاز کرده و در ۱۰ شوال همان سال به پایان رسانده است. براین اساس، ابن بابیه اثر خود را در دوران خلافت المستظهر (۴۸۷ - ۵۱۲ ق / ۱۰۹۴ - ۱۱۱۸ م) نگاشته است. اینکه باسورث و به متابعت از او شاگردش دکتر محمد صالح بدوی گفته‌اند^۱ که: «مؤلف در کتابش از خلیفه المقتفی (خلافت: ۵۳۰ تا ۵۵۵ ق / ۱۱۳۶ - ۱۱۱۶ م خلافت) نام برده و بنابراین تناقض صریحی در آن به چشم می‌خورد». صحیح نیست، چه مؤلف از خلیفه المتقی (خلافت ۳۲۹ - ۳۳۳ ق / ۹۴۱ - ۹۴۴ م) نام برده و نسخه نویسان به اشتباه المتقی را المتقفی خوانده‌اند. (رک: ص ۴ متن همین کتاب).

از مؤلف کتاب، ابوالعباس احمد بن علی قاشانی مشهور به ابن بابیه، آگاهی زیادی در دست نیست و خود او نیز اطلاعات چندانی از احوال خود به دست نمی‌دهد. در کتب تراجم و احوال مدخل جداگانه‌ای به وی اختصاص نیافته است. تنها یاقوت در ذیل قاشان و سمعانی در تحت عنوان قاشی مطالب اندکی درباره او گفته‌اند. از این مطالب اندک بر می‌آید که او کاشانی بوده و در همان شهر تولد یافته و احتمالاً بر مذهب شیعه بوده اما در این مذهب تعصب نمی‌ورزیده است. به گفته یاقوت (معجم البلدان، چاپ لیدن، ۱۵/۴) ابن بابیه کتابی در شرح فرقه‌های مذهب شیعه نگاشته اما از این اثر او امروزه نشانی در دست نیست. سمعانی نیز وی را ادیبی برجسته و آشنا به ادب و تاریخ شمرده و در دو جای مختلف به او اشاره کرده است. به گفته همو از جمله شاگردان ابن بابیه یکی ابومضّر طاهر بن مهدی طبری

است که از قول استادش برای سمعانی روایاتی بیان داشته است (الانسات، ج ۲۱۸/۲ - ۲۱۹ و ج ۲۹۹/۱۰). یاقوت درگذشت ابن‌بابه را در سالهای پس از ۵۰۰ ق / ۱۱۰۷ م در مرو دانسته و افزوده است که وی در سالهای پایان زندگانی به خراسان رفت و در مرو ساکن شد و در همین شهر درگذشت (معجم البلدان، ۴/۱۵). از طرفی اسماعیل پاشا بغدادی در هدیه العارفین (ج ۸۲/۱) و ایضاح المکنون (ج ۵۴۶/۱) مصرحاً فوت او را در ۵۱۰ ق / ۱۱۱۶ م ضبط کرده، ولی در منابع متقدمتر چنین تصریحی دیده نمی‌شود.

از رأس مال النديم تنها سه نسخه خطی برجای مانده که دو نسخه آن در استانبول و دیگری در هند است. و قارا احمد همدانی دو نسخه استانبول را مختصراً شرح کرده است.^۲ این نسخه‌ها را باختصار معرفی می‌کنیم:

۱- نسخه شماره ۳۲۹۶ کتابخانه نور عثمانی ترکیه. این نسخه چند سالی پس از درگذشت مؤلف تحریر شده و کار کتاب آن در روز سه شنبه ۹ ذیحجه ۵۳۹ ق / ۳ اوت ۱۱۴۵ م. به دست ابوبکر عبیدالله بن ابی سعید شریف صغیر با خط نسخ به انجام رسیده است. فیلم آن را شادروان استاد مجتبی مینوی برای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران تهیه کرده و اکنون ذیل شماره ۱۷۵ در آن کتابخانه مضبوط است.

۲- نسخه شماره ۲۳۴ کتابخانه تورهان ولیده که اکنون در کتابخانه سلیمانیه نگهداری می‌شود. این نسخه ظاهراً به خط مؤلف است، اما می‌توان احتمال داد که آن را از روی نسخه خط مؤلف کتابت کرده باشند.

۳- نسخه کتابخانه بانکی پور که ذیل شماره ۱۰۴۴ در آن کتابخانه موجود است و در مجلد ۱۵ فهرست کتب خطی آنجا بتفصیل شناسانده شده است. (ص ۱۱۱-۱۱۳). رأس مال النديم را هر چند یکی از شاگردان باسورث ویرایش کرده اما تاکنون به چاپ نرسیده است. بدیهی است اگر صاحب همّتی ترجمه آن را به فارسی و جهة همت قرار دهد، کار مفید و ارزنده‌ای انجام داده است. بویژه آنکه علی‌رغم تبعات وسیع مرحوم سعید نفیسی تاکنون در باب قسمتهای گمشده تاریخ بیهقی تحقیق شایسته‌ای صورت نگرفته است.

پانوشتها:

- ۱- تاریخ غزنویان: نوشته باسورث ترجمه حسن انوشه، ج ۲/۱۶۰ [از انتشارات امیرکبیر].
- 2- "Some rare manuse cripts in Istanbul" JRAS (1938,562-3).